

ГРИГОР'ЄВА Н.
Київ

ПАМФІЛ ЮРКЕВИЧ І ДОСЛІДНА ПСИХОЛОГІЯ (З РУКОПИСНОЇ СПАДЩИНИ)

Наукове дослідження має керуватись правилом максимальної об'єктивності. Коли ж предметом дослідження є текст — у нашому випадку рукописний, невідомий ні науковцям, ні загалу, — така настанова є необхідною умовою. Знайомство з рукописами П. Юркевича відкриває нові сторінки його творчості: філософія права, історія філософії, психологія, зокрема, дослідна. Свідченням тієї пильної уваги, яку мислитель приділяє саме психологічним студіям, є його рукопис «Психологія і психіатрія», про який і піде тут мова.

В чому вбачаємо ми наше завдання? Прочитати, зрозуміти, відкрити шлях до оригінального твору П. Юркевича всім, хто цікавиться його творчістю. Нове дослідження освітлює ще незнані грані особистості філософа і вченого, пояснює незрозуміле, відкриває невідоме і по-новому являє давно знайоме, а водночас додає питань і проблем, прокладаючи шлях подальшим розвідкам.

По-перше, праці П. Юркевича з психології та психіатрії характеризують його як людину з ґрунтовними знаннями у цих галузях, вченого, обізнаного з настроями, течіями й ідеями, що панували в світових наукових колах його доби. По-друге, психологічні дослідження, які репрезентує стаття «Психологія і психіатрія», є цікавим матеріалом, що прояснює і доповнює оригінальні філософські погляди Юркевича.

Мислитель глибокий і коректний, він, торкаючись у деяких працях («З науки про людський дух», «Мова фізіологів і психологів») проблем психології, чітко розмежовує сфери метафізичного та емпірико-психологічного. В праці «З науки про людський дух» читаємо: «У наш час емпірична психологія

здобуває вартість точної науки... Різні стани та зміни душевного життя — предмети, які можна спостерігати, порівнювати, яких причини і умови можна вказувати фактично і які тому так само можна підводити під загальні закони і формули, як це робить природознавство у своїй царині зовнішнього досвіду... І там, і тут наука досліджує світ явищ, у першому випадку — душевних, у другому — тілесних, не торкаючись складної проблеми про справжню сутність цього світу»¹.

Після знайомства із спеціальними психологічними дослідженнями П.Юркевича стає зрозумілою пильна увага, яку він приділяє емпіричній психології, та вільна впевненість, із якою він оперує спеціальними психологічними термінами у філософських працях. Про його широку обізнаність із сучасними і попередніми науковими теоріями говорять матеріали, які містить рукописний фонд. Серед них — переклади російською праць Г.Лотце («Медицинська психологія» та «Душа і душевне життя»), Я.Пуркіньє («Почуття взагалі»), Льюе («Інстинкт»), конспективний виклад зауважень Ерліха на психологію Бенеке. В фондах Інституту Рукопису ЦНБ НАН України вони зберігаються серед матеріалів, що належать до спадщини Київської Духовної Академії. За каталогом О.Лебедева, рукопис статті «Психологія і психіатрія», що є предметом нашого дослідження, значиться під шифром 352л 818а Муз №11. Окрім цього рукопису в тій самій теці зберігається короткій конспективний виклад лекцій з психології.

Свій власний твір П.Юркевич розпочинає зауваженням, що «психологія вийшла, нарешті, з того більш чи менш відокремленого, безплідного становища, в якому перебувала до цього часу і долучилась до наук природничих»². Однак мислитель особливо підкреслює різку відмінність між його власною точкою зору та розумінням психології як природничої науки у френологів. «Френологія, — пише автор, — поставила собі завдання перетворити психологію на природознавство, органічна психологія — лозунг її... Особливість і пункт зосередження своїх поглядів френологи визначають тим положенням, що походження всіх у сукупності душевних діяльностей можливе не інакше, як за допомогою багатьох відповідних ті-

¹ П.Д.Юркевич З науки про людський дух // Вибране. — К., 1993. — С. 120.

² П.Д.Юркевич Психологія і психіатрія // Інститут Рукопису ЦНБ НАН України. — ДА 352л 818а Муз. — №11. — Зошит 1. — Аркуш 1.

лесних органів, хоча б органів мозку»³. Не вдаючись до аналізу даної теорії і лише посилаючись на неї, щоб якомога яскравіше показати відмінність власного погляду, П.Юркевич значає: «І ми приймаємо органи душі, лише не від неї, а в ній самій. Душа є організмом, як і тіло, чи краще сказати, вони становлять цілісний організм, який лише розгортається в різних напрямках і різним чином виявляє себе. Як фізична сторона має власні, відмінні один від одного, органи і системи, так само має їх і сторона психічна, з тією лише відмінністю, що ці останні сприймаються не чуттєвим зором, а одним лише внутрішнім оком самосвідомості»⁴.

Для того, щоб мати надалі можливість вільно викладати власні думки, мислитель чітко визначає власну методологію, точніше свій погляд на методологію науки психології. «Ніщо не може так зашкодити перебігу психологічних занять, як нещасна схильність вводити доводи до дослідної науки»⁵, — підкреслює він. Автор послідовно обгрунтовує безпідставність філософських теорій, які стверджують, що душа є лише силою мозку, або душі не існує взагалі. За суттю своєю такі теорії, вважає Юркевич, є емпіричними гіпотезами. Спростовуючи теорію всеохоплюючої чуттєвості, він згадує факти самосвідомості, що не підлягають чуттєвому сприйняттю. Власне теорії, опонентом яких виступає мислитель, за його власним виразом, «ідуть за фізику», оскільки беруться довести те, що лежить поза межами нашого досвіду — отже, їх природознавче коріння є простою видимістю. Насправді, вони лише «метафізичні чи однобічно емпіричні упередження». Чи можна позбавитись цієї «видимості» і «однобічності»? Звичайно. «Щоб поставитись до справи без будь-яких упереджень, — пише П. Юркевич, — і не плутатись через апіорні побудови в нерозв'язуваних здогадах, потрібно залишити осторонь питання про початок, джерело психічного життя, про сутність душі, а просто спостерігати психічні явища, як вони дані»⁶. Таку ж саму думку пізніше висловить С. Трубецької: «Стверджуючи цілковиту емпіричність людського пізнання, ми мимоволі проголошуємо абсолютність досвіду замість того, щоб досліджувати його психологічну та

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

логічну можливість»⁷. Саме такий шлях — шлях уважного спостереження і неквапливого дослідження психічних явищ — демонструє Юркевичів рукопис.

З емпірико-психологічної точки зору, зазначає мислитель, визначення души полягає у витлумаченні внутрішнього досвіду. Все разом узятє, що міститься у цьому досвіді, позначається в мові словом «душа». Отже, душу психічну ми розуміємо як сукупність усього того, що мислить, уявляє, відчуває, знає, хоче і діє в людині. Підставою ж для поєднання вищеназваних діяльностей в одну спільну схильність є ознака, притаманна їм усім: про буття їх свідчить не чуттєвий зір, а самосвідомість. Це «відображення душевних діяльностей у самосвідомості є, — на думку П. Юркевича, — єдиним приводом об'єднувати їх в одне коло»⁸.

Пристаючись до спеціального предмету своєї статті, П. Юркевич зауважує потребу знайти точку дотику психології і фізіології. Так само як фізичне життя підтримується величезною кількістю окремих органів, так і психічне складається численними родами душевних сил, що відомі нам під назвою окремих почуттів, здатностей, схильностей, способів мислення тощо. Сили ці, що виявляються в різних душевних діяльностях, підлягають досвіду і є, таким чином, власне душевними органами. Відмінність їх від тілесних полягає в тому, що в душевному органі усвідомлюється лише вияв, субстрат, прихований від спостерігача, тоді як у тілесних ми бачимо матерію, дія якої навпаки усвідомлюється нами непрямо. Торкаючись далі аналогії між фізичною і психічною діяльністю, П. Юркевич зазначає, що як у тілесному світі системи з'єднуються поміж себе, аби забезпечити нормальне функціонування різних органів, так і кожна з душевних діяльностей потребує злагодженої дії більшої частини основних сил, що присутні в кожній окремій діяльності або цілком, або частково. Серед таких основних сил П. Юркевич виділяє свідомість, силу пізнавальну, силу чуттєву і силу воління.

Так само як система судин існує у вигляді артерій, вен, капілярів, так і психічні основні сили наявні на різних щаблях, — наприклад, сила пізнавальна існує в душі як сила уявлень, як розсудок і як розум.

⁷ Трубецкой С.Н. Метафизика в Древней Греции.- М., 1890.- с.97.

⁸ П.Д.Юркевич Психологія і психіатрія // Інститут Рукопису ЦНБ НАН України.- ДА 352л 818а Муз.- №11.- Зошит 1.- Аркуш 3.

Так само як окремих тілесний орган (наприклад, *серце*) складається з судин, м'язів, кліткової тканини та нервів, так з комбінації основних сил в різних формах походять подальші окремі душевні здатності: з почуття і пізнання — віра (чи принаймні, здатність віри — із здатності знання і відчуття) норов — із почуття і воління тощо.

У своїй праці П. Юркевич не раз ще повернеться до висловленої тези про єдність душевного і тілесного, яку становить людський організм. Так, ведучи розмову про фізіологію, він доводить, що в людському організмі поєднуються в одній спільній діяльності не лише психічні сили з психічними, а фізичні з фізичними, але й психічні з фізичними — отже, людина має психофізичні органи (П. Юркевич вважає такими органами всі органи чуттів, язик та ін.)

Мислитель добре усвідомлює складність питання про з'єднання та співвідношення душевних і тілесних сил: «Я приймаю як припущення, — підкреслює він, — що ті душевні діяльності, яким безпосередньо або передуює, або наслідуює будь-яка діяльність тілесна і є ті ж самі, що перебувають у безпосередньому зв'язку і взаємодії з фізичним життям»⁹. Душевними силами, про які це можна безперечно твердити, є свідомість (яку П. Юркевич розглядає як здатність усвідомлення), здатність уявлення та чуттєвого відчуття, початок тих рухів, які ми називаємо спонуканням і прагненням.

Аналізуючи чуттєву свідомість, П. Юркевич зіштовхується з проблемою визначення свідомості — проблемою, що впливає з тлумачення свідомості як першої умови всього нашого мислення і пізнання. «Свідомість, — зауважує філософ, — скільки б ми не абстрагували, завжди є настільки неосяжною, незрозумілою за своєю внутрішньою природою, що ми вважаємо абсолютно неможливим дати їй остаточне визначення, яке вичерпувало б сутність її»¹⁰. Всі визначення є або невідповідними, або ж рухаються по колу, «покладаючи наперед щось таке, що саме спершу повинне бути зрозуміле, і зрозуміле знову ж таки через свідомість»¹¹. Зазначивши, що свідомість як основа і джерело всієї психології, не може бути ні виведеною з чогось іншого, ні зведеною до нього, П. Юркевич констатує: «Мусимо

⁹ Там же. - Аркуш 5.

¹⁰ Там же. - Аркуш 9.

¹¹ Там же.

рийняти її як простий, в кожній людині необхідний факт, як же те, що тільки можна робити, щоб самому зрозуміти щось інше: тому позначити цю подію в нашому внутрішньому світі словом «свідомість» означає вказати, власне, ті обставини, під якими вона виступає і привести їх до можливо простіших відношень. Таким чином, ми можемо сказати, що з'являється свідомість, або душа щось усвідомлює тоді, коли вона, переходячи з одного стану в інший, відчуває себе як щось постійне, — отже, вона розрізняє якусь зміну в собі»¹².

П. Юркевич виокремлює три види свідомості. Першим є чуттєва свідомість — «свідомість якої-небудь зміни в душі, спричиненої тілом, або тілесне враження душі»¹³. Невипадково П. Юркевич насамперед звертається до аналізу чуттєвої свідомості — адже, саме досвід (і досвід чуттєвий) виступає необхідною умовою нашої пізнавальної діяльності. Другий вид — це свідомість власної, з середини похідної, діяльності. При з'єднанні цієї свідомості з попередньою, душа розрізняє свої діяльні і пасивні стани. На цій щаблинці «душа за своїми іманентними законами переробляє зовнішні впливи і відливає їх у свої форми»¹⁴. Все, що є у відчуттях і уявленнях, стає об'єктом для душі і усвідомлюється нею як предмет — тому і називається предметною свідомістю. І, зрештою, третій вид свідомості — самосвідомість, коли усвідомлюються душевні діяльності як такі, поза їх змістом і зовнішніми чинниками.

Власне, лише перший вид свідомості розглядається П. Юркевичем в даній статті ґрунтовно, і пояснити це можна, виходячи з того завдання, яке ставить філософ перед собою: знайти точку перетину психології та фізіології. Саме чуттєва свідомість становить спеціальний предмет психологічного дослідження.

Проте чуттєвий досвід — лише початковий етап пізнавальної діяльності, умова її. Об'єкт зовнішнього досвіду дається людині лише в уявленні. Зрозуміло, чому більша частина статті присвячена розгляду здатності уявлення. П. Юркевич одразу зауважує, що разом із уявленням ми вступаємо в царину психічного. «Ми повинні різко відрізнити цей акт душевного життя від іншого, який звичайно з'єднаний із ним, але

¹² Там же.

¹³ Там же. — Аркуш 10.

¹⁴ Там же.

належить ще фізичній стороні людини, а саме від того, що називають внутрішнім відчуттям, але ще краще назвати його образом предмета в мозку»¹⁵. В уявленні, за Юркевичем, немає ніякого образу, уявлення не можна побачити так само, як і поняття або ідею. В здатності уявлення проявляється специфічна діяльність душі, відмінна від відчуття, і уявлення саме виконує основну функцію в процесі пізнання: «Я завжди прикладаю мій внутрішній образ, мою загальну схему до кожного окремого образу, що з'являється внаслідок відчуття. Ми завжди, нарешті, повертаємось до відтворення тієї початкової схеми, що складає підґрунтя всіх наших уявлень»¹⁶.

Ця специфічна діяльність душі, яка отримує назву здатності уявлення, можлива через те, що в душі, ще до будь-якого відчуття, існує внутрішній образ, обмеження простору. «Простір, — пише П. Юркевич, — є апіорною формою чуттєвого погляду, формою, в якій, узятій самій по собі, не може бути обмеженості, оскільки простір є безкінечним. Але оскільки вона переноситься на відчуття, яке саме у собі є вже обмеженим і скінченим, вона може являтися лише обмеженням, визначенням простору. Через певну, передумовлену гармонію, від якої ми не можемо відійти при поясненні психофізичних подій, відчуття спрямовує душу вживати таким певним чином іманентну їй діяльність просторового обмеження. Таким чином, кожне уявлення, оскільки воно належить до фігури і протяжності, є лише особливий вид діяльності душі, що обмежує простір, і розрізнення предметів за цими відношеннями є нічим іншим, як тільки свідомістю розрізнення цих видів діяльності»¹⁷. Не можна не помітити загального кантіанського духу цитати. П. Юркевич, безумовно, це розуміє, і чітко вказує, в чому полягає відмінність його власних поглядів. Читаємо в рукописі: «Кант не визнавав його (відчуття) даним а ргіогі, говорячи, що можна відволіктись і від свідомості відчуття, відповідно, від кольору, а простір і фігура все ще лишатимуться; але, по-перше, ніколи не можна цілком викинути з думки при уявленні колір, так само як можна відсторонитися від простору і фігури, утримавши уявлення кольору»¹⁸. Безумовно, може видатись, що посилення на Канта суперечать заклику чітко розмежовувати

¹⁵ Там же.- Аркуш 22.

¹⁶ Там же.- Зошит 2.- Аркуш 1.

¹⁷ Там же.- Аркуш 1-2.

¹⁸ Там же.

сфери метафізичного і емпірико-психологічного, проте це було б надзвичайно поверхове твердження. Віддавши належне досвіду, необхідно звернутись до осмислення цього досвіду, і П.Юркевич, як філософ, як мислитель, цілком слушно надає останньому особливої ваги.

В цьому дослідженні ми не будемо поспішати з передчасними висновками й узагальненнями. Нашим основним завданням є спроба охарактеризувати таку сферу наукових інтересів мислителя, як дослідна психологія, маючи перед собою унікальні матеріали рукописного фонду. З огляду на загальний характер нашого дослідження, докладний глибокий аналіз окремих видів душевної діяльності, який проводить Юркевич у статті, не отримує того повного й широкого освітлення, на яке заслуговує. Проте знайомство з психологічними студіями П.Юркевича, безсумнівно, має неабияке значення для формування цільного й повного духовного портрету мислителя.